

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ
ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ**

кваліфікаційна робота

здобувача вищої освіти

освітнього ступеня «бакалавр»

Сергія ЧЕТІНА

4 курсу, денної форми навчання

спеціальність 053 «Психологія»

ОПП «Психологія»

Науковий керівник:

кандидат психологічних наук, доцент

Віталій КАРПЕНКО

Рецензент:

кандидат психологічних наук, доцент

Ольга УГРИН

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« 1 » травня 2023 р., протокол № 11

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2023

АНОТАЦІЯ

Четін С. Формування моральних цінностей у процесі навчання особистості підліткового віку

Робота присвячена важливій на сьогодні проблемі – формуванню моральних цінностей у процесі навчання особистості підліткового віку. Автор вважає, що мистецький світогляд є показником культури особистості, мірою творчої активності, і розуміє під ним систему мистецьких знань, інтересів, що формуються на основі мистецького досвіду. Аргументує, що на формування досліджуваного феномену впливають усі види мистецької діяльності. В емпіричному дослідженні виокремлює такі критерії виховання моральних якостей: когнітивний – повнота та обсяг уявлень та понять про моральних якостях (борг, честь, вірність, громадянськість, повага); емоційно-ціннісний – переконання у необхідності виховання у собі моральних якостей стосовно людей, тварин; здатність до емоційного переживання щодо прояву моральних якостей; поведінковий – здатність до прояву моральних якостей (борг, честь, вірність, громадянськість, повага здатність давати моральну оцінку поведінці своїй та оточуючих; наявність практичного досвіду вияву моральних якостей.

Ключові слова: особистість підліткового віку, цінності, формування моральних цінностей, процес навчання.

ABSTRACT

Chetin S. Formation of moral values in the process of learning the personality of adolescence

The work is devoted to today's important problem - the formation of moral values in the process of personality training in adolescence. The author believes that the artistic outlook is an indicator of personality culture, a measure of creative activity, and understands it as a system of artistic knowledge and interests formed on the basis of artistic experience. He argues that all types of artistic activity influence the formation of the studied phenomenon. In the empirical study, he singles out the following criteria for the education of moral qualities: cognitive - the completeness and volume of ideas and concepts about moral qualities (duty, honor, loyalty, citizenship, respect); emotional and valuable - conviction in the need to cultivate moral qualities in oneself in relation to people and animals; the ability to experience emotions in relation to the manifestation of moral qualities; behavioral - the ability to demonstrate moral qualities (duty, honor, loyalty, citizenship, respect, the ability to give a moral assessment of one's own behavior and that of others; the presence of practical experience in the manifestation of moral qualities.

Key words: adolescent personality, values, formation of moral values, learning process.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ.....	7
1.1. Сутність поняття «моральні цінності», їх особливості та види.....	7
1.2. Особливості виховання моральних цінностей у школярів.....	14
Висновок до розділу 1.....	19
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ В ПІДЛІТКІВ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА....	20
2.1. Аналіз та характеристика категоріальних понять дослідження.	20
2.2. Зміст роботи з виховання моральних якостей у підлітків на матеріалі образотворчого мистецтва.....	30
Висновок до розділу 2.....	35
РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ФОРМУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ЗАКЛАДІ.....	36
3.1. Модель освітнього процесу в педагогічній системі навчально-виховного комплексу, спрямованого формування у підлітків моральних цінностей засобами мистецтва.....	36
3.2. Педагогічні умови формування в учнів підліткового віку моральних цінностей у навчально-виховному комплексі.....	41
3.3. Динаміка формування духовно-моральних цінностей у підлітків засобами мистецтва за умов навчально-виховного комплексу.	44
Висновок до розділу 3.....	54
ВИСНОВКИ.....	55
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	57
ДОДАТКИ.....	60

ВСТУП

У суспільстві проблема морального виховання набуває особливої актуальності. Соціально-економічні та політичні зміни в нашій країні спричинили зміни в сфері моральних цінностей людини. Дорослість та розвиток сучасних дітей відбувається під впливом негативних тенденцій: пішли на другий план, їхнє місце зайняв екран телевізора та комп'ютера. Персонажі казок, герої фільмів, які дивляться сучасні школярі, не завжди відрізняються моральною чистотою та високою духовністю. Матеріальні цінності у багатьох сім'ях височіють над духовно-моральними, спотворюються уявлення про моральні якості особистості, моральні норми, такі як патріотизм, повага до страхів, відповідальність, справедливість, чуйність і доброта, милосердя та великодушність.

«Моральне виховання – це виховний вплив школи, сім'ї, громадськості, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів» [14, с. 64], таких як працьовитість, дбайливе ставлення до природи, культурність, емпатію. Найсприятливішими умовами виховання школярів є шкільна діяльність, що дозволяє об'єднати усі види діяльності, в яких можливе та доцільне вирішення завдань морального виховання та соціалізації.

Ґрунтуючись на вищевикладеному, виявлено протиріччя між необхідністю морального виховання школярів у художньої діяльності та недостатньою розробленістю методичного забезпечення цього процесу.

Проблемою дослідження в даному питанні є: пошук найбільш ефективних засобів та форм організації художньої діяльності підлітків, вкладених у моральне виховання.

Проблема та актуальність морального виховання, а також виявлене протиріччя дозволили сформулювати **тему** дослідження «Моральне виховання школярів у художній діяльності».

Об'єкт дослідження: процес формування моральних цінностей у процесі навчання особистості підліткового віку.

Предмет дослідження: комплекс завдань з художньої діяльності спрямований на формування моральних цінностей школярів.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати стан формування моральних цінностей особистості підліткового віку.

Для вирішення поставленої мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

1. На основі аналізу літератури уточнити сутність поняття «моральне виховання».

2. Виявити психолого-педагогічні особливості морального виховання особистості підліткового віку.

3. Виявити потенціал художньої діяльності у моральному вихованні школярів.

4. Провести діагностику морального виховання школярів на констатуючому етапі дослідно-пошукової роботи.

5. Визначити модель освітнього процесу в педагогічній системі навчально-виховного комплексу, спрямованого формування у підлітків моральних цінностей засобами мистецтва.

6. Проаналізувати педагогічні умови формування в учнів підліткового віку моральних цінностей у навчально-виховному комплексі.

7. Простежити динаміку формування духовно-моральних цінностей у підлітків засобами мистецтва за умов навчально-виховного комплексу.

Теоретичні методи дослідження: аналіз нормативно-правових документів, теоретико-методологічний та понятійно-термінологічний аналіз літератури щодо проблеми дослідження.

Емпіричні методи дослідження: спостереження, розмова, аналіз продуктів діяльності дітей, аналіз та обробка результатів дослідно-пошукової роботи.

Теоретична значимість: результатів дослідження визначається тим, що положення та висновки, отримані в ході дослідно-пошукової роботи, можуть бути використані у безпосередній практиці педагогів з морального виховання, у практиці дозвільної діяльності та додаткової освіти.

Структура роботи: дипломна робота складається з трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ШКОЛЯРІВ

1.1. Сутність поняття «моральні цінності», їх особливості та види

Основою моральної культури є мораль і моральність, які хоч і дуже близькі за змістом, але не є синонімічними поняттями, тому що позначають суспільні явища, що не збігаються між собою. Різниця розуміння явищ моралі та моральності має глибоку філософську традицію.

«Етичне, – зазначав Гегель, аналізуючи погляди Сократа, є частково моральність, частково мораль» [5, с. 34].

Мораль заснована на соціальному досвіді попередніх поколінь, вона вкрай строга та незмінна. Мораль висуває людині вимоги суспільства до його поведінки, заборони на аморальні дії, що прийняли форму моральних принципів. Мораль здійснює безпосередній громадський контроль над виконанням людьми цих принципів, створює критерії моральних оцінок поведінки людей.

З одного боку, слідувати людині моральних вимог не дуже приємно. Ш. Фур'є, наприклад, назвав мораль нудною марною, а Ф. Ніцше зневажливо знайшов у ній вияв життєвої дистрофії. З іншого боку, на рятівну дію моралі люди сподіваються у разі беззахисності перед навалом грубої сили, безкарності.

Поступове зростання теоретичних знань протягом другої половини ХХ століття можна простежити на прикладах зміни парадигм та концепцій освіти, навчання, виховання.

Парадигма – модель, система теоретичних, методологічних та аксіологічних установок, прийнято за зразок для вирішення наукових завдань членами певного наукового товариства. Духовно-моральна парадигма виховання визначає основним джерелом розвитку особистості її духовність, у її основі – взаємодія вчителя та учнів, заснована на системі цінностей.

На підставі наведених визначень, виявити сутність процесу, моральне виховання, це цілеспрямований процес формування світогляду людини, ціннісного ставлення до життя, розвиток моральних якостей і почуттів, здатних надати високого сенсу справам і думкам людини. Д. Григор'єв відзначає: «моральне виховання може здійснюватися як у процесі спеціального навчання, так і вільний час можуть бути використані етичні бесіди, конкурси, тематичні дозвілля» [15, с. 74].

Основним стрижнем у загальній системі всебічного розвитку особистості є моральне виховання. Моральне виховання – процес, спрямований на формування та розвиток цілісної особистості дитини, та передбачає становлення його до Батьківщини, суспільства, колективу, людей, до праці, своїх обов'язків і до себе. Моральне виховання школярів охоплює коло різних моральних відносин. Структура виховного процесу складається з виховного середовища, діяльності, що виховує, і осмислення вихованцем свого життя стосовно навколишнього насправді. Основою виховання, є формування гуманістичних відносин підлітків, незалежно від змісту та форм виховної роботи процес, спрямований на розвиток усіх дітей, має бути побудований таким чином, щоб забезпечити оптимальний розвиток кожної дитини, виходячи з індивідуальності кожної [18, с. 13].

У рамках нашого дослідження обмежимося та розглянемо проблему виховання моральних якостей особистості, таких як, працьовитість, дбайливе ставлення до природи, культурність, які досліджуються у працях багатьох вчених. У структурі працьовитості як морально особистісної якості, мабуть, чи не головним є трудові вміння та навички, вмільість особистості різних видах продуктивної діяльності.

Бережне ставлення до природи – це прояв добрих справ та вчинків у тих випадках, коли це необхідно, а для цього діти повинні знати як доглядати за рослинами та тваринами, які умови створювати для них сприятливого зростання та розвитку. У вихованні моральної якості застосовуються різні засоби виховання. У загальну систему морального виховання важливе місце

займає група, вкладених у формування моральних суджень, оцінок, понять, виховання моральних переконань.

До цієї групи належать етичні бесіди, лекції, диспути з етичних проблем. Особливість проведення етичних розмов, диспутів про мораль у тому, що вона ні в якому разі не повинна переходити в надмірну повчальність, бесіду повинні містити якнайбільше обговорень з дітьми життєвих ситуацій, які мають моральний зміст. Темі розмов залежать від вікових особливостей дітей, рівня моральної підготовленості, а також вчителю необхідно заздалегідь обговорювати з дітьми питання, що їх найбільше цікавлять» [15, с. 24].

Результатом морального виховання є моральна вихованість. Уявімо визначення В. Сухомлинського: «Моральна вихованість – це стійкість позитивних звичок та звичних норм поведінки, культура відносин та спілкування в умовах здорового дитячого колективу». Про моральну вихованість говорить також наявність сильної волі, здатність здійснювати морально – вольовий контроль та самоконтроль, регуляцію поведінки. Вона проявляється у активної життєвої позиції, єдності слова та справи, громадянській мужності і рішучості у складних життєвих ситуаціях залишатися вірним своїм переконанням, самому собі» [35, с. 7].

Варто зазначити, що немає однозначних рішень проблеми визначення критеріїв та показників рівнів морального виховання. Підходи дослідників різні у визначенні тих чи інших критеріїв, показників, а й у визначенні сутнісних ознак цих понять.

В. Журавльов, наприклад, визначає «критерії як науково-обґрунтовані зразки, за якими встановлюється ступінь досягнутого в розвитку, формуванні, навчанні, вихованні учнів. А показники – як явища, що характеризують рівень розвитку особистості, її навченість, вихованість, що спостерігаються візуально та встановлюють міру реалізації на практиці вироблених у школярів навичок та вміння поведінки, знань» [16, с. 53].

Серед основних умов моральної вихованості Б. Лихачов виділяє такі: «Від школярів потрібно:

- знати гімн, пишатися своєю Батьківщиною;
- вміти загартовувати своє тіло, бути корисним у школі та вдома, робити роботу з самообслуговування, усувати дрібні неполадки в домашньому та шкільному господарстві;
- любити людей працьовитих, активних, ініціативних, творчих, чесних, справедливих, організованих;
- любити читати, майструвати, робити добро оточуючим людям;
- дружити з усіма дітьми і вибрати собі друга, якому можна все довіряти і якого ніколи не підведеш;
- працювати з користю для себе та людей на сімейній фермі, городі, на садовій та пришкільній ділянках, на уроках праці;
- боротися з власною лінню та іншими недоліками, критикувати недоліки своїх товаришів;
- берегти суспільне добро та рідну природу;
- допомагати старшим, учасникам війни, інвалідам, пенсіонерам; своїм товаришам у навчанні та праці, громадській роботі;
- творити на уроках у самостійній роботі, малювати, співати, складати розповіді та казки, тощо.

Саме вони формують майбутнє особистості»[9, с. 74].

За підсумками критеріїв моральної вихованості можна розглянути рівні вихованості:

«Високий рівень:

- широкий запас моральних знань про ставлення до праці, суспільства, до іншої людини, до себе;
- синтез моральних уявлень у цілісне індивідуальне світогляд;
- узгодженість моральних знань із особистими переконаннями, мотивами;
- гармонія знань і переконань з моральною поведінкою, єдність слова та справи у вченні;
- розгорнуті пізнавальні та соціальні мотиви у навчанні, інтерес до методів роботи;

- «сильне» цілепокладання утримання цілей у ситуаціях труднощів, помилок, перешкод, доведення роботи остаточно. Переважна позитивних конструктивних емоцій у навчанні» [27].

Низький рівень:

- слабкі, розрізнені моральні уявлення про те, що таке добре і що таке погано;

- засвоєні моральні знання не завжди приймаються як основа особистих переконань, особисті мотиви неузгоджені із загальноприйнятими правилами та нормами;

- розлад, неузгодженість у самої людини моральних знань, переконань, вчинків;

- мотиви навчання на рівні інтересу до фактів, вузька орієнтація на результат роботи за відсутності інтересу до способів роботи;

- цілі негнучкі, нереалістичні, ситуативні та неперспективні, руйнуються в умовах труднощів та перешкод;

- переважають негативні деструктивні емоції у вченні, тривожність, невпевненість у собі;

- моральна вихованість характеризується знаннями, усвідомленим прийняттям загальнолюдських цінностей і орієнтованістю на них будь-якої діяльності та поведінки, а також характером та рівнем емоційно-моральних проявів [4].

Виділимо критерії та показники моральної вихованості шкільного віку:

1) когнітивний критерій, його показник: повнота та обсяг моральних уявлень та понять (працелюбність, дбайливе ставлення до природи, культурність, добро і зло);

2) емоційно-ціннісний критерій, його показники: переконання в необхідності ціннісного ставлення до людей; здатність до емоційного переживання моральних аспектів навколишньої дійсності та людських відносин;

3) поведінковий критерій, його показники: здатність дати моральну оцінку поведінці своїй та оточуючих; наявність практичного досвіду готовності дотримуватися прийнятих моральних норм та правил у поведінці; ступінь самостійності у моральному виборі у ході подолання проблем, керуючись прийнятими моральними вимогами, нормою та правилами поведінки».

Моральний світ особистості молодшого школяра характеризується трьома рівнями: високий, середній, низький:

Високий рівень:

- глибокі та повні знання про моральні цінності, тобто вміння виділити їх основні та найбільш суттєві характеристики, творчо застосовувати отримані знання для організації та аналізу своєї поведінки та поведінки оточуючих людей, вміння встановлювати тісний зв'язок моральних знань із поведінкою;

- емоційне фарбування отриманих знань;
- наявність власних оціночних суджень;
- почуття стійкі, глибокі, усвідомлені, дієві, проявляється співчуття;
- стійка позиція стосовно моральних цінностей;
- стала тенденція моральної поведінки.

Середній рівень:

- наявність певного обсягу знань про моральні цінності, вміння виділити їх суттєві ознаки, наводити приклади їх прояви практично;

- емоційне забарвлення знань;
- наявність власних, але іноді залежать від ситуації оціночних суджень;
- стійка позиція стосовно моральних цінностей;
- почуття усвідомлені, глибокі, проявляється співчуття, але іноді й байдужість залежно від ситуації;
- стала тенденція позитивної поведінки.

Низький рівень:

- знання уривчасті, не завжди проявляється вміння пов'язати їх з реальними проявами у житті;
- емоційно слабо забарвлені;

- рідкісні оціночні судження про свою поведінку та поведінку оточуючих людей, інколи ж взагалі відсутні залежно від зовнішніх факторів;

- виявляється співчуття на рівні наміру;

- немає стійкої позиції стосовно моральних цінностей;

- існують випадки частого прояву негативної поведінки [5].

Головними критеріями моральності людини є його переконання та вчинки стосовно близьких та незнайомих людей. Звідси випливає, що моральним є той, хто, позиціонує, правила та вимоги моральності як свої власні погляди та переконання. Звичне поведінка формують багаторазово повторені дії. Воно стабільно дозволяє людині в однакових, схожих умовах діяти завжди так, як треба.

Отже, виходячи з вивченої літератури, зробимо такі висновки:

Моральне виховання – спеціально організоване, цілеспрямований та керований вплив вихователів на виховуваного з метою формування у нього моральних якостей. Я. Колдунова визначає моральну вихованість школярів, як: «Єдність трьох критеріїв: когнітивний, емоційноціннісний, поведінковий.

1. Когнітивний критерій, його показник: повнота та обсяг моральних уявлень та понять (працелюбність, дбайливе ставлення до природи, культурність, добро і зло.).

2. Емоційно-ціннісний критерій, його показники: переконання в необхідності ціннісного ставлення до людей; здатність до емоційному переживанню моральних аспектів навколишнього дійсності та людських відносин, прагнення відповідати моральним нормам.

3. Поведінковий критерій, його показники: здатність дати моральну оцінку поведінці своїй та оточуючих; наявність практичного досвіду готовності дотримуватися прийнятих моральних норм та правил у поведінці; ступінь самостійності у моральному виборі у повсякденному житті, керуючись прийнятими моральними вимогами, нормою та правилами поведінки».

1.2. Особливості виховання моральних цінностей у школярів

У дітей шкільного віку ведучою є навчальна діяльність. Вона створює можливості для засвоєння знань у певній системі та реалізує оволодіння способами вирішення розумових та етичних завдань. Вчителю належить особлива роль навчання, виховання, підготовки до життя дітей шкільного віку. Вчитель є для дітей шкільного віку прикладом моральності. На сьогоденному етапі розвитку суспільства особливо актуальними є проблеми виховання моральних якостей у школярів. Специфічною особливістю процесу виховання моральних якостей слід вважати те, що він тривалий і безперервний, а результати можна відстежити лише після часу.

Істотною ознакою процесу виховання моральних якостей є його концентричне побудова: вирішення виховних завдань починається з елементарного рівня та закінчується вищим. Для досягнення цілей використовуються всі види діяльності, що ускладнюються. Цей принцип реалізується з урахуванням вікових особливостей дітей. Процес виховання моральних якостей динамічний і творчий: вчителі постійно вносять до нього свої корективи, створені задля його вдосконалення.

Усі фактори, що зумовлюють виховання моральних якостей та розвиток особистості школяра, можна поділити на три групи: природні (біологічні), соціальні та педагогічні.

У взаємодії із середовищем та цілеспрямованими впливами школяр соціалізується, набуває необхідного досвіду моральної поведінки. На виховання моральних якостей особистості впливають багато соціальні умови та біологічні фактори, але пріоритетну роль у цьому процесі грають педагогічні, як найбільш керовані, спрямовані на вироблення певних відносин.

Одне із завдань виховання – правильно організувати діяльність дитини. У діяльності виховуються моральні якості, а відносини, що виникають, можуть впливати на зміну цілей і мотивів діяльності, що у свою чергу впливає на

засвоєння моральних і цінностей. Діяльність людини виступає і як критерій його морального розвитку. Розвиток моральної свідомості дитини відбувається через сприйняття та усвідомлення змісту впливів, які надходять і від батьків та педагогів, що оточують людей через переробку цих впливів у зв'язку з моральним досвідом людини, її поглядами та ціннісними орієнтаціями.

У свідомості учня зовнішній вплив набуває індивідуального значення, таким чином, формує суб'єктивне ставлення щодо нього. У зв'язку з цим формуються мотиви поведінки, прийняття рішення та моральний вибір дитиною своїх вчинків. Сенса виховання моральних якостей полягає в тому, щоб досягти відповідності між вимогами належного поведінки та внутрішньої готовності до цього. Психологи встановили, що діти підліткового віку особливо сприйнятливі до засвоєння моральних і норм.

Стрижнем виховання, що визначає виховання моральних якостей особистості у шкільному віці, є формування гуманістичного ставлення до оточуючих, опора на почуття, емоційну чуйність.

На початку виникає новий рівень самовизначення дітей, найточніше визначається словосполученням «внутрішня позиція», факт придбання такої позиції виявляється в тому, що у свідомості дитини формується система моральних норм, яким він дотримується чи намагається слідувати завжди і скрізь, незалежно від обставин.

Важливу роль вихованні моральних якостей у підлітковому віці грає емпатія – здатність людини емоційно реагувати на переживання іншого. Емпатія як властивість особистості виступає мотивом різних форм поведінки.

Співчуття – стійка властивість, воно спонукає людину до альтруїстичної поведінки, оскільки в його основі лежить моральна потреба у благополуччі інших людей, на його основі формується уявлення про внутрішній світ іншого людини. У підлітковому віці поряд з почуттям, що розвивається. «Я» у дитини складається уявлення про «Я» інших людей, відмінному від свого.

У цей період особливо важливо навчити дитину враховувати інтереси інших та їх потреби. Для розвитку емпатії дуже важливо враховувати, що у цьому віці дитина особливо сприйнятлива до впливів дорослого.

Також важливо, щоб сам педагог виявляв емоційну чуйність до переживань дитини. Через емпатію при перевихованні дитини можливе формування мимовільної моральної мотивації. Якщо дитина здійснює моральний вчинок з потреби у самоствердженні, його все одно необхідно похвалити. Бачачи радість людини, якій вона допомогла, вона переживає задоволення. У наслідок повторення таких ситуацій відбудеться зрушення мотиву: він буде прагнути задовольнити потреби інших людей заради їхнього благополуччя.

Основою виховання моральних якостей є формування гуманістичних відносин дітей, незалежно від змісту, методів, форм виховної роботи. Процес виховання, спрямований на розвиток всіх дітей повинен бути побудований так, щоб забезпечити оптимальний розвиток кожної дитини, виходячи з її індивідуальності. Знання моральних норм є передумовою моральної поведінки, але одних знань недостатньо.

Критерієм вихованості моральних якостей можуть лише реальні вчинки дітей, їх спонукальні мотиви. Бажання, готовність і здатність свідомо дотримуватись норм моральності можуть бути виховані, тільки вправляючись у моральних вчинки. Особливий вплив на придбання моральних якостей лежить на вчителі. Результат цього процесу залежить від того, як педагог подає його дитині. Інструментом на виховання моральних якостей в дітей віком молодшого шкільного віку є слово вчителя. Саме через бесіди з педагогом, самоосвіта, духовний розвиток дитини, радість досягнення цілей, шляхетна праця відкривають людині очі на самого себе. Педагог спрямовує дітей шкільного віку на шлях чесності та відвертості із самим собою, на шлях моральності.

Завдання виховання моральних якостей у підлітків поділяються за напрямками, кожний з яких нерозривно пов'язаний з іншими та розкриває одну з

важливих сторін морального розвитку особистості російського громадянина. Напрями ґрунтуються на системі базових та національних цінностей:

1. Виховання громадянської самосвідомості, громадянської ідентифікації, патріотичних почуттів, поваги до прав та свобод, до обов'язків громадянина, до закону.

Свідомість: «Я – громадянин України». Це напрямок базується на таких цінностях, як любов до Батьківщини, своєї народу, важливість дотримання закону та правопорядку, особиста та національна свобода, довіра до державних інститутам та членам громадянського суспільства.

2. Виховання почуття прекрасного (естетичних почуттів). Вміння відчувати красу робить життя людини більш осмисленим, багатю духовно, насиченою. Почуття прекрасного надихає на високий рівень духовного життя, до прояву прагнення до краси та естетики в поведінці, одязі, на побутовому рівні. Також естетика та почуття краси нерозривно пов'язане з розумінням цінності творчої праці, формуванням гарного смаку, національних мистецьких цінностей. Вміння відчувати та розуміти прекрасне необхідно систематично розвивати.

3. Виховання моральних почуттів, вміння відчувати та цінувати найкращі прояви людини, формування уявлень про моральні ідеалах та цінностях. Це цінності, актуальні у цьому напрямі:

- життя і сенс життя;
- гармонія, духовний світ, справедливість;
- милосердя;
- честь;
- гідність;
- повага до батьків – турбота та допомога;
- повага до гідності людини, рівноправність, відповідальність та почуття обов'язку;
- чесність, турбота про старших та молодших;

- свобода совісті та віросповідання; толерантність, уявлення про вірі, духовній культурі та світській етиці своєї та іншої національності, уявлення про поведінку чоловіка та жінки, уявлення про сім'ю як про найважливішої цінності.

4. Виховання поважного ставлення до природи, що оточує середовищі, своєму здоров'ю. В даному випадку на перший план виходять такі цінності, як природа рідної землі, екологічна грамотність та природоохоронна свідомість, важливість наявності здоров'я та ведення здорового способу життя. Тут ще простежується формування самоцінності себе як особистості – носія моральних якостей, звідси впливає необхідність підтримувати своє здоров'я та фізичну форму на належному рівні.

5. Виховання традицій працьовитості, творчого ставлення до навчання, праці, життя взагалі. Цінності:

- повага до праці;
- творчість та творення;
- прагнення до пізнання та істини;
- цілеспрямованість та наполегливість;
- ощадливість; працьовитість.

Отже, вищеперелічені напрямки є основними. Кожна з них доповнює інші та забезпечує розвиток особистості на благодатному фундаменті національних культурних традицій.

Висновок до розділу 1

З даних, поданих у розділі 1 можна зробити такі висновки. Найбільш успішною є педагогічна діяльність з виховання моральних якостей у підлітків старшого віку є за наявності:

- активної взаємодії педагога із сім'єю підлітка;
- постійної підтримки підлітка у процесі становлення особистості та формуванні моральних якостей;
- організація діяльності, в якій розглядалися б ситуації, у тому числі й проблемні, що сприяють формуванню моральних якостей;
- етична захищеність підлітка.

При педагогічній роботі зі старшими підлітками з формуванню моральних якостей необхідно враховувати такі особливості та новоутворення даного віку як:

- потреба у самовизначенні;
- підвищена потреба спілкування з однолітками;
- потреба у чуйному та етичному наставництві та керівництві;
- потреба в самостійному пошуку рішень, і в той же час потреба у раді та підтримці з боку дорослого;
- пошук авторитету та ідеалу для наслідування;
- прагнення до дорослості та визнання її оточуючими.

Ці якості особистості підлітка старшого віку за правильного педагогічного підходу відіграють головну роль у виборі методів виховання етичних якостей. У першому розділі було також визначено три основні групи моральних якостей – гуманізм, патріотизм та колективізм, які включають окремі моральні якості, як, наприклад, патріотизм містить у собі цілий спектр якостей: любов до Батьківщини, любов до національної культури, мови, любов і повага до батьків, сформована свідомість громадянина своєї країни та багато інших якостей. Також було окреслено механізми педагогічного формування моральної якості.

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ В ПІДЛІТКІВ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ЗАСОБАМИ МИСТЕЦТВА.

2.1. Аналіз та характеристика категоріальних понять дослідження.

Для діагностичної оцінки виховання моральних якостей підлітків, необхідно вивчити діагностичні методи дослідження рівня вихованості.

Оскільки більшість сучасних педагогів зацікавлене у своїй успішній професійній діяльності, необхідно керуватися не тільки наповненням змісту навчання, а й зворотним зв'язком для наочності якості та продуктивності педагогічної роботи [10, 10].

Саме собою поняття «діагностика» походить від грецького слова Diagnostikos – здатність розпізнавати. Діагностика є визначальним обставиною на шляху до виховання моральності, а відповідно етичних якостей. Необхідно виявляти рівень вихованості як результат педагогічної роботи як основний метод корекції виховної роботи – це і є наявність зворотного зв'язку між учителем та учнем.

Сучасна наука в цілому виділяє три розуміння діагностики:

- сукупність знань про встановлення стану досліджуваних явищ, фактів, процесів;
- спосіб отримання первинної інформації про об'єкт, що вивчається;
- дії, спрямовані на оцінку, виявлення відповідності досліджуваного об'єкта заданим вимогам.

У сучасній сфері освіти склалися тенденції до технологічності побудови процесу навчання, тобто, щоб правильно сконструювати, спланувати роботу педагога, необхідно спочатку виявити, тобто продіагностувати об'єкт виховної роботи на визначення рівня тієї чи іншої якості. У нашому випадку саме моральна вихованість особистості виступає найбільш значущим показником. А на підставі виявлених результатів можна припустити, спрогнозувати нові

проблеми та тенденції розвитку особистості підлітка. Також вивчення стану виховання моральних якостей дозволяє виявити ефективність застосовуваних засобів та методів педагогічної дії. Діагностичні дані можуть також стати поштовхом для нових педагогічних ідей, методик, виховних систем; а якщо зацікавити проблемою діагностики самого підлітка, то можна, таким чином, стимулювати його саморозвиток та самовиховання.

З урахуванням останніх тенденцій у підході до виховного процесу освітні установи, в тому числі установи додаткової освіти, різні психолого-педагогічні методики стають не лише доступними, а й необхідними у виховній роботі педагога. Педагог все активніше та успішніше використовує їх у своїй практиці, вибираючи оптимальний варіант для того чи іншого випадку діагностики. Зазвичай застосовується два види методик – перша при знайомстві для виявлення наявного рівня тих чи інших досліджуваних якостей особистості, а потім процесі чи після формуючого заняття чи заходи. Щоб визначити ефективність даного виховного впливу.

Існує ціла низка умов, які необхідно виконувати при застосування методик:

- «приховані» педагогічні цілі та завдання;
- необхідність одержаних результатів для конкретних справ;
- відсутність педагогічного «тиску»;
- створення ситуацій та обстановки, що має в своєму розпорядженні учнів до «вільного вибору»;
- створення умов взаємного впливу учнів один на одного;
- повторюваність окремих методик (для порівняння результатів, виявлення тенденцій розвитку);
- право на анонімність чи роботу під псевдонімом;
- дотримання високого ступеня педагогічного такту, сенс якого – у принципі «Не нашкодь!»

Хороший матеріал для вивчення індивідуальності учнів та включення в виховний процес дають такі методики:

- недописані тези (пропозиції, оповідання, твори...). Наприклад, *«Гарне життя – це...»*, *«Принципова людина завжди...»*, *«Щоб мати друзів, треба...»*, *«Не можна дозволяти принижувати себе, бо...»*, *«Коли я бачу недоліки людини, то я...»*, *«Я не згоден з тим, що кажуть, ніби...»* та ін;

- Теза і думка щодо нього. Наприклад, *«Горда людина — це завжди скромна людина»*, *«Щоб виховати щасливу людину, треба готувати його не для щастя, а до праці життя»* (К. Ушинський), *«Горе вчитель мудрих»* та ін;

- Альтернативна теза типу: *«Дисципліна – це свобода. Дисципліна – це неволя»*; *«Друзів має бути дуже багато. Друзів має бути мало (один-два), але, вірних»*; *«Вчить життя не книга, а досвід. Вчить життя не досвід, а книга»* та ін;

- метод ранжування (розстановки в порядку черговості за ступенем особистісної значущості). Наприклад, перелік якостей людини: ввічливий, практичний, добрий, сильний, розумний, принциповий, веселий, гуманний, цілеспрямований, здоровий, великодушний, красивий, мужній тощо;

- колірнограма (розфарбовування днів тижня, години дня... відповідно настрою, душевному стану людини), дозволяє вихователю, класному керівнику не лише знати, а й коригувати за допомогою певних виховних впливів емоційний стан своїх вихованців;

- метод узагальнення незалежних характеристик – дозволяє «висвітити» різнобічні «грані» особистості вихованців, коли їх характеризують різні люди - батьки, однолітки (активісти, друзі, люблячі і однокласники), вчителі, просто знайомі люди. З використанням цього методу нерідко відбувається як би «акт відкриття людини». Недарма ще Ліхтенберг висловив цікаву думку: *«Постійно виявляється, що так звані «погані люди» від ґрунтовнішого їх вивчення виграють, а «хороші» – втрачають»*;

- соціометричне вивчення міжособистісних відносин у класному колективі» дозволяє класному керівнику, періодично повторюючи його (щонайменше двічі на рік), дізнатися багато про клас загалом і про кожного з учнів: хто з учнів лідер, «зірка», віддані, прийняті, ізольовані («ізгої»); хто

віддає перевагу у вільному виборі; які відносини між дівчатками та хлопчиками.

Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що застосування діагностики забезпечує науково-обґрунтований підхід до прогнозування, проектування навчально-виховної діяльності педагога, особливо у сучасні умови переходу на нові технології освіти. Оцінкою якості педагогічної діяльності сьогодні така нова педагогічна наука як кваліметрія – тобто педагогічні вимірювання.

Мета діагностичного дослідження: виявити рівень вихованості етичних якостей у підлітків 15-16 років.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми виділили такі критерії вихованості моральних якостей:

1. Когнітивний критерій проявляється в наявності уявлень і понять про моральні якості (борг, честь, вірність, громадянськість, повага);

2. Емоційно-ціннісний критерій проявляється у переконанні необхідності виховання у собі моральних якостей стосовно людям, тваринам, здатність до емоційного переживання в щодо прояви моральних якостей.

3. Поведінковий критерій проявляється у здатності до прояву моральних якостей (борг, честь, вірність, громадянськість, повага) здатність давати моральну оцінку поведінці своїй та оточуючих; наявність практичного досвіду прояву етичних якостей.

Основний інструмент педагога, досить простий у застосування, це тест, тобто метод тестування [15]. Тест – це зазвичай швидке стандартне випробування, яке дає кількісні показники, що легко піддаються математичній обробці. Зразкова структура тесту така:

- набір певних завдань чи питань;
- правила роботи з тестом для випробуваних;
- інструкція про користування тестом для педагога;
- шкала вимірювання показників;
- метод оцінки за шкалою.

Формування тесту – анкети – відповідальний процес, що вимагає виключно професійного підходу. При виборі пунктів – питань анкети необхідно звернути увагу на:

- зміст питань;
- відкрита чи закрита форма питань (так-ні);
- формулювання питань;
- послідовність та кількість питань.

Наступна форма діагностики – портфоліо. Ця форма діагностики успішно застосовується в таких об'єднаннях, які припускають у ході роботи накопичення робіт для подальшої діагностики підвищення рівня. Однак у цьому випадку йдеться не лише про діагностику моральних якостей, а скоріше про накопичення професійного досвіду, формуванні навичок працьовитості та ін.

На наш погляд, прямою діагностикою все ж таки цю форму не можна вважати, скоріше накопичувальним матеріалом для подальшого діагностування.

Портфоліо – це зібрання робіт, зроблених упродовж деякого часу. Такий спосіб оцінки діяльності практикується давно, особливо це стосується художніх студій, гуртків творчих напрямків, моделювання, музичних, театральних та танцювальних колективів, індивідуальних учнів.

Роботи учня збираються до окремої папки. Портфоліо може бути представлено як подібність до фотоальбому. Зараз до портфоліо пред'явлено дещо інші, розширені вимоги:

- при формуванні портфоліо необхідна участь самих учнів; має містити критерії відбору;
- повинно містити критерії оцінки переваг та недоліків;
- повинно розкривати весь спектр навичок та умінь представленого;
- підтримувати навчальні цілі;
- показувати динаміку змін та професійне зростання в роботі за певний період;

- заохочувати позитивні результати учня.

Найбільш поширений метод у педагогіці – метод спостереження, який застосовується постійно – без неї немає педагогічної діяльності. Це емпіричний метод.

Спостережуваний об'єкт не знає про процес спостереження. Також і спостереження може бути суцільним, коли відстежується вся поведінка на певному відрізку часу (година, вечір, тиждень); або вибіркоvim, коли фіксується поведінка лише одного учня, або певної групи учнів, або береться під нагляд лише один проміжок часу, чи певна ситуація.

Результати спостереження, якщо вони є науковим методом, фіксуються у спеціальних протоколах, дані яких піддаються кількісної чи якісної обробки. Спостереження – це основний метод, який використовує будь-який педагог, зацікавлений у успішному розвитку своїх учнів у заданому напрямі.

Самоспостереження – метод спостереження людини за собою на основі рефлексивного мислення (цілі, мотиви, поведінка, результати діяльності може бути об'єктом самоспостереження). Цей метод лежить у основі самозвітів, що характеризується достатньою суб'єктивністю, використовується найчастіше як додатковий. До емпіричного методу відноситься також метод розмови – отримання відомостей про людину під час спілкування з нею, цілеспрямовано задаючи їй певні питання.

Сама розмова може бути зафіксована на звуковій носій, але сам випробуваний про це не знає. Інтерв'ю-бесіда, про яку знає той, хто інтерв'ює, вона може також стосуватися інших людей та подій, його ставлення до них. Аналіз творчих робіт, продуктів діяльності – метод непрямого емпіричного вивчення шляхом аналізу та інтерпретацію продуктів творчої діяльності – тексти, малюнки, музика тощо.

Цей метод широко і найчастіше інтуїтивно використовується у педагогічній практиці у формі аналізу учнівських викладів, творів, конспектів, виступів, малюнків тощо. Однак, коли метод аналізу проводиться в рамках наукового дослідження продуктів діяльності (творчості), він передбачає певну

мету, гіпотезу та способи аналізу кожного продукту, наприклад, тексту, малюнка, музичного твору.

Експеримент – головний емпіричний метод наукового підходу, який широко застосовується в педагогіці та психології.

Нами у процесі діагностичного дослідження було використано три тести. Перший тест заключає в собі пропозицію оцінити власні моральні якості. Суть тесту – анкети в тому, що він дозволяє виявити власну оцінку моральних якостей особистості (Додаток А).

Команда волонтерів – школярів складалася з 20 учасників. Кожному була запропонована анкета – це було анонімне анкетування, метою виявити не зміну якостей кожної особистості окремо, а отримати загальний показник. Для виявлення було запропоновано такі моральні якості: доброзичливість, чесність, уміння захистити свою точку зору, повагу до старших, сумлінність та інші, важливі для формування моральної особистості якості. У результаті вийшли такі показники:

Тест «Рівень сформованості моральних якостей старших школярів. Самостійна оцінка».

4 – високий рівень – 8 осіб – 40%

3 – середній рівень – 8 осіб – 40%

2 – низький рівень – 4 особи – 20%

1 – практично не сформовано – 0 осіб – 0%

Не слід забувати, що ці досить високі показники рівня розвитку моральних якостей сформовані суб'єктивною самооцінкою, яка може бути мимоволі завищена. Тому підліткам пропонується ще один тест: «Ставлення до моральних норм поведінки» (Додаток Б).

Тест також проводився анонімно. Оцінка результатів дала такі результати:

Переважання «а» – активне, стійке, позитивне ставлення до відповідним моральним нормам – 10 осіб – 50%.

Переважання «б» – активне, але недостатньо стійке ставлення (можливі компроміси) – 6 осіб – 30%.

Переважання «в» – пасивне ставлення і недостатньо стійке – 4 особи – 20%.

Переважання «г» – ставлення негативне, нестійке – 0 людина – 0%.

Як видно з двох показників, рівень виховання моральних якостей старших підлітків, досить високий, ближче до середнього. Після проведення акції було проведено повторні тести – такі самі.

Показники змінилися на краще: Тест «Рівень сформованості моральних якостей старших школярів.

Самостійна оцінка». 4 – високий рівень – 8 осіб – 60%

3 – середній рівень – 8 осіб – 40%

2 – низький рівень – 4 особи – 0%

1 – практично не сформовано – 0 осіб – 0%

Тест: «Ставлення до моральних норм поведінки».

Переважання «а» – активне, стійке, позитивне ставлення до відповідним моральним нормам – 14 осіб – 70%.

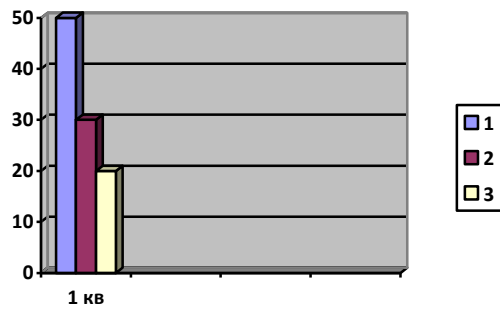
Переважання «б» – активне, але недостатньо стійке ставлення (можливі компроміси) – 4 особи – 20%.

Переважання «в» – пасивне ставлення і недостатньо стійке – 2 особи – 10%.

Переважання «г» – ставлення негативне, нестійке – 0 людина – 0%.

Таким чином, спостерігається позитивна динаміка виховання моральних якостей внаслідок проведення виховного заходу: благодійної акції «Допоможи другу».

Показники результатів тестування до проведення виховного заходу:

Показники результатів тестування після проведення виховного заходу:

Мал. 1. Показники результатів тестування до та після проведення виховного заходу

1. Активне, стійке, позитивне ставлення до відповідних моральних норм, сформованість моральних якостей має досить сильний розвиток.
2. Активне, але недостатньо стійке ставлення до основ моральних норм, сформованість моральних якостей перебуває в процесі розвитку.
3. Ставлення до моральних норм пасивне, недостатньо стійке, сформованість моральних якостей знаходиться на початковому рівні.

Також ми провели діагностику «Мій сад», ціллю якої було:

- виявлення знань дітей молодшого шкільного віку про духовно-моральні цінності;
- формування умінь формулювати моральні поняття, навичок давати визначення, а також здібності до розкриття сутності понять.

Матеріал: десять карток із рослинами, на яких написані духовно-моральні цінності: дружба, щастя, чуйність, терпимість, свобода, кохання, альтруїзм, відповідальність, толерантність, патріотизм.

Опис перебігу методики. Педагог викладає на стіл 10 карток, на яких зображені садові рослини із зазначенням духовно-моральних цінностей. Учні повинні зібрати букет із тих рослин, на яких вони зможуть пояснити значення вказаної цінності. Пояснення поняття слідує записати на зворотному боці.

Рахунковий інструментарій за методикою «Мій сад» (критерій 1) – оцінюється кожна відповідь

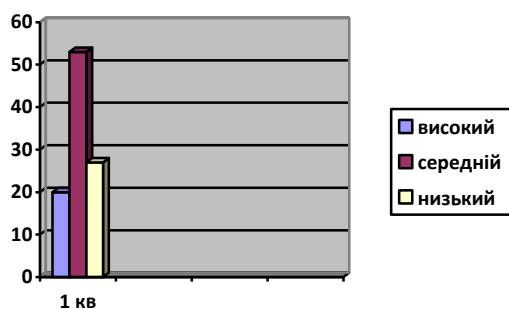
Рівень	Кількість балів	Показник
Високий	2	пояснення ціннісної категорії, близької до зразка
Середній	1	невизначені, заплутані уявлення про ціннісну категорію, або пояснення через конкретний приклад з життя
Низький	0	визначення дано неадекватно, під час виконання завдання виявлено нерозуміння суті чи респондент не приступив до виконання завдання

Рахунковий інструментарій за методикою «Мій сад» (критерій 2) – оцінюється методика загалом

Рівень	Кількість набраних балів за відповідями
Високий	15-20
Середній	7-14
Низький	0-6

Результат діагностики:

Рівень	Кількісний показник	Якісний показник
Високий	6	20%
Середній	16	53%
Низький	8	27%

Після проведення діагностичного дослідження на констатуючому На етапі дослідження проведено аналіз отриманих даних. У дослідженні брала участь група школярів 20 осіб.

Таким чином, за результатами проведеної діагностики можемо зробити висновок про необхідність дослідницької роботи з усіх трьох критеріям: когнітивному, емоційно-ціннісному та поведінковому.

2.2. Зміст роботи з виховання моральних якостей у підлітків на матеріалі образотворчого мистецтва

Образотворче мистецтво має великий вплив на виховання моральних якостей, оскільки, позитивний моральний приклад, закладений у творах образотворчого мистецтва орієнтує дитини на шлях до моральності. Процес осмислення дітьми моральних якостей, закладених у творах образотворчого мистецтва, здійснюється через методи діалогового обговорення, контрастності художніх образів, створення проблемних ігрових ситуацій, самовираження у поліхудожній діяльності.

Виховання моральних якостей доцільно здійснювати, використовуючи методи мистецької педагогіки. Нами було виділено кілька методів, які позитивно впливають на процес виховання моральних якостей. Метод поетапних відкриттів дозволяє поступово «занурювати» дітей у тему заняття, спрямовувати на розуміння ідеї через емоційний відгук у процесі сприйняття

творів образотворчого мистецтва. Метод єдності сприйняття та творення дозволяє дитині переживати та глибоко усвідомлювати тему заняття через єдність різних видів діяльності: розглядаючи твори образотворчого мистецтва, слухаючи вірші, прозу, музику.

Метод широких асоціацій надає можливість творчої інтерпретації змісту. Діти пропонують асоціації до будь-якого терміну, темою, назвою твору. У процесі використання методу діти вловлюють подібності предметів та явищ не схожих на перший погляд, що забезпечує глибше усвідомлення моральної ідеї, закладеної в твори образотворчого мистецтва. У навчальному предметі «образотворче мистецтво» прямо не ставиться завдання виховання моральних аспектів. Але в такому навчальному предметі, як основи релігійної культури та світської етики моральних якостей є одним із основних завдань.

Засвоєння дітьми молодшого шкільного віку відбувається за наступним механізмом:

- на першому етапі діти розглядають подане педагогом твір образотворчого мистецтва.

- на другому етапі, в ході розмови за сюжетом картини, у молодших школярів формується уявлення про моральні якості, закладених у цьому творі.

- на третьому етапі діти молодшого шкільного віку сприймають моральні якості, виражають своє ставлення до героїв твору образотворчого мистецтва. На цьому етапі у молодшого школяра виникає бажання наслідувати приклад, закладений у сюжеті картини.

- на четвертому етапі відбувається прийняття моральних якостей, яке виражається в міркуваннях дитини, її оціночних судженнях, а також у продуктах творчості.

Грунтуючись на методичних рекомендаціях щодо морально-патріотичного виховання дітей у процесі художньо-ігрової діяльності, нами були обрані питання, що використовуються педагогом під час проведення розмови над картиною. Ми розділили питання на кілька рівнів: емоційно-

чуттєвий, предметний, сюжетний, символічний, ціннісно-смісловий. Наведемо приклад кількох питань щодо кожного з рівнів.

I. Емоційно-чуттєвий рівень: - *Прислухайтеся до себе, своєї душі, вам подобається ця картина? - Що ви відчули, що подумали, коли побачили картину? Яким б звуком, реплікою чи вигуком відобразили, цю «зустріч»: О-о! Ось це так! Не-е! Мені це не подобається! Я нічого не зрозумів! Не цікаво! – Вам цікаво розглядати цю картину? А що перше ви побачили? На що звернули увагу, що вам одразу впало у вічі?*

II. Предметний рівень: - *Що ти бачиш на картині, перерахуй предмети, зображені на передньому плані, на далекому? - Хто зображений (люди, тварини), скільки? - Як ти думаєш, ці люди знають один одного, пов'язані між собою собою, що їх поєднує?*

III. Сюжетний рівень: - *Розкажи, що тут за історія, ніби ти митець, і ти намалював цю картину. - А що художник хотів нам розповісти, про якісь події чи про якійсь людині?*

IV. Символічний рівень: - *Чи носить символічний характер композиція та її основні елементи: поза людини, жести, одяг, колір, світло, предмети, включені в композицію, горизонталь, вертикаль та діагональ твору? - Як назва твору співвідноситься із сюжетом та символікою кольори, форми?*

V. Ціннісно-смісловий рівень: - *На кого з персонажів ти хотів би бути схожим? Чому? Що тебе залучило у головного герої? - Ти хотів би опинитися на місці головного героя? А в тебе була така ситуація у житті?*

– *Про що нас попереджає автор твору, про що хоче нам сказати, на що чи кого хоче звернути нашу увагу? (зробити акцент на якості характеру людини, на вчинках, на відносинах людей між собою, ставлення до тварин, до природи і т.д.) - на які якості характеру звертає нас автор твору, яким треба бути, а яким не треба, які якості характеру мають бути у людину, щоб у нього були друзі, щоб її любили? А у вашому житті була подібна ситуація, як ти вчинив? А що було б потім, якби ти вчинив інакше?*

- Як думаєш, що відчуває ця людина, що відчуває у своїй душі? Можливо, він про щось переживає, хвилюється, а може він відчуває сильну радість, то чому? - А чи можемо ми його назвати героєм? - Перерахуй риси характеру, які простежуються у головного персонажа картини, а чи схожий він за характером на когось із твоїх знайомих?

Ми визначили, що образотворче мистецтво має велике вплив на виховання моральних якостей, оскільки позитивний моральний приклад, закладений у творах образотворчого мистецтва орієнтує дитину шлях до моральності.

Процес осмислення дітьми моральних якостей, закладених у творах образотворчого мистецтва, що здійснюється через методи діалогового обговорення, контрастності художніх образів, створення проблемних ігрових ситуацій, самовираження у поліхудожній діяльності.

Нами було виділено кілька методів художньої педагогіки, які мають позитивний вплив на процес виховання моральних якостей (метод поетапних відкриттів, метод єдності сприйняття та творення, метод широких асоціацій).

Далі ми визначили механізм засвоєння дітьми молодшого шкільного віку моральних якостей відбувається:

– на першому етапі діти розглядають подане педагогом твір образотворчого мистецтва;

- на другому етапі, в ході розмови за сюжетом картини, у молодших школярів формується уявлення про моральні якості, закладених у цьому творі;

– на третьому етапі діти молодшого шкільного віку сприймають моральні якості, виражають своє ставлення до героїв твору образотворчого мистецтва.

На цьому етапі у школяра виникає бажання наслідувати приклад, закладений у сюжеті картини;

– на четвертому етапі відбувається прийняття моральних якостей, яке виражається в міркуваннях дитини, її оціночних судженнях, а також у продуктах творчості.

Ми визначили, що для виховання моральних якостей школярів, доцільним є використання поліхудожнього підходу.

Поліхудожня діяльність, заснована на взаємодії зорових, рухових, тактильних, звукових образів розширює можливості виховання моральних якостей у дітей шкільного віку. Розроблено перелік моральних якостей та приклади цих якостей у художніх творах.

Висновок до розділу 2

«Моральне виховання» – це процес педагогічного взаємодії дорослих та дітей у рамках єдиного ціннісно-смыслового простору, результатом якого є сформованість у дітей моральних цінностей на основі діяльнісного прояву почуттів любові до рідних та близьких людей, прихильності до сім'ї, рідного дому та краю. Процес виховання моральних якостей – це сукупність послідовних взаємодій сім'ї, педагога та колективу, спрямованих на досягнення ефективності та якості педагогічної діяльності та належного рівня моральної вихованості особистості дитини. Таким чином, виховання моральних якостей – це цілеспрямований процес формування у підростаючого покоління високої свідомості, моральних почуттів та поведінки відповідно до моральними ідеалами та принципами.

Ми виділили такі критерії виховання моральних якостей:

– когнітивний – повнота та обсяг уявлень та понять про моральних якостях (борг, честь, вірність, громадянськість, повага);

– емоційно-ціннісний – переконання у необхідності виховання у собі моральних якостей стосовно людей, тварин; здатність до емоційного переживання щодо прояву моральних якостей;

- поведінковий - здатність до прояву моральних якостей (борг, честь, вірність, громадянськість, повага здатність давати моральну оцінку поведінці своїй та оточуючих; наявність практичного досвіду вияву моральних якостей.

РОЗДІЛ 3. ДОСЛІДНО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ФОРМУВАННЯ У ПІДЛІТКІВ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ У НАВЧАЛЬНО-ВИХОВНОМУ ЗАКЛАДІ.

3.1. Модель освітнього процесу в педагогічній системі навчально-виховного комплексу, спрямованого на формування у підлітків моральних цінностей засобами мистецтва

Теоретико-методологічні основи морального-естетичного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів описані та обґрунтовані у Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про охорону дитинства», в національній програмі «Діти України», «Концепції Нової української школи», 2Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти», «Концепції позашкільної освіти та виховання», Національній доктрині розвитку освіти «України в ХХІ столітті», Державній національній програмі «Освіта України ХХІ століття».

В «Концепції Нової української школи» зазначено, що Нова українська школа має на меті розвиток у школярів «читання з розумінням, уміння висловлювати свою думку усно і письмово, критичне та системне мислення, здатність логічно обґрунтовувати позицію, творчість, ініціативність, вміння конструктивно керувати емоціями, оцінювати ризики і приймати рішення, вирішувати проблеми, здатність співпрацювати з іншими».

Видатний педагог Я. Коменський у своїх працях, цитуючи давньоримського філософа Сенеку, зазначає: «Навчись спершу добрим правилам моралі, а потім мудрості, бо без перших важко навчитися останній» [14, с.79].

Нинішня політика стосовно школи та морально-естетичного виховання учнів будується на засадах культу людини та народу; пропагує гуманність, демократичність, рівноправність та толерантність.

Пріоритетними напрямками морально-естетичного виховання учнів навчально-виховних комплексів, зокрема підлітків, можна вважати:

- утвердження основоположних принципів загальнолюдської моралі - чесності, справедливості, доброти, людяності, працелюбності та ін.;
- вивчення та шанобливе ставлення до культури своєї країни, її символів, звичаїв, традицій у тому числі повага до національних меншин;
- розвиток духовної культури; створення умов для свідомого вибору учнем світоглядної позиції;
- змістовне пояснення взаємозв'язку між світоглядною позицією людини та її громадянською відповідальністю.

Отже, морально-естетичне виховання - це виховна діяльність школи та сім'ї, що має за мету формування стійких моральних якостей, ідеалів, почуттів, навичок і умінь, та визначення поведінки у сім'ї на соціумі на основі засвоєних норм і принципів моралі.

Результати морального-естетичного виховання виражаються розумінням і використанням у побуті наступних понять: моралі, моральності та моральної свідомості.

Головною метою морального-естетичного виховання підлітків є «цілеспрямований свідомий процес формування гармонійної особистості, що включає гуманність, працелюбність, чесність, правдивість, дисциплінованість, почуття відповідальності, власної гідності, виховання патріотизму, любові до Батьківщини. На цій основі формуються особистісні риси людини, які включають в себе національну самосвідомість, розвинену духовність, моральну, художньо-естетичну, правову, трудову, фізичну, екологічну культуру, розвиток індивідуальних здібностей і таланту» [10, с.59].

Формування моральної свідомості є процесом, де нерозривно і послідовно повинні працювати батьки, школа та педагоги. Наслідком цього процесу є виховання моральної, духовно та культурно розвиненої особистості.

Загалом, Міністерство освіти на науки пропонує чотири моделі освітнього процесу:

- очне навчання;
- дистанційне навчання;
- змішане навчання;
- індивідуальна форма навчання (екстернат або сімейна форма навчання).

Таке різноманіття покликане задовольняти потреби учнів в нинішній ситуації в країні. Проте основні засади морально-естетичного виховання не втрачають своєї затребуваності і актуальності в жодній з них.

Сучасний культурний, духовний та й з рештою політичний устрій нашої країни зазнають значних трансформацій. У зв'язку з подіями війни змінюються ціннісні орієнтири, відроджуються ті пласти національної ідентичності, що були призабуті. Всі ці перетворення потребують і модернізації принципів і засад морально-естетичного виховання підлітків - учнів навчально-виховних комплексів.

Одним з пріоритетних завдань педагогічних колективів шкіл є художньо-естетичний напрям, що виражається у формуванні та вихованні гармонійно розвиненої особистості. Плекаючи зацікавленість до культурної спадщини свого народу, розвиваючи творчі здібності учнів шляхом залучення їх до вивчення українського мистецтва, педагоги заохочують учнів до всебічного розвитку.

Зважаючи на це, проблема формування особистості учня-підлітка засобами мистецької освіти не виникла без потреби, а навпаки, як засвідчують наукові дослідження теоретиків педагогіки, набуває актуальності. Мистецькі цінності у контексті морально-естетичного виховання підлітків досліджували у своїх наукових доробках О. Рудницька, О. Комаровська, С. Ничкало. Водночас такі представники української педагогіки, як Н. Миропольська, О. Гайдамака, Н. Зеленська, О. Афоніна, А. Лягущенко визначають художню культуру, як одну з найважливіших підвалин розвитку особистості.

Сучасна наука оперує наступним визначенням культури. Це рівень розвитку людської діяльності в її якісних категоріях. Культура є специфічною

характеристикою будь-якого суспільства, яку зазвичай поділяють на матеріальну і духовну.

В сучасному суспільстві, яке характеризується культурним різноманіттям, стрімким розвитком і розповсюдженням різноманітних культурних форм, актуальною потребою постає виховання освіченої людини, що має навички та вміння розрізнати унікальність, самотність від кітчу та шароварщини.

Чільне місце в морально-естетичному вихованні підлітків має мистецтво, яке є концентрованим вираженням особистістю свого відношення до дійсності в різноманітних сферах художньої творчості. Проте нині мистецтво поступово втрачає своє первісне значення і смисл та набуває розважальної функції. Окрім цього, розвивається напрям, що «естетизує» потворне, низьке, зле (деякі сучасні фільми, короткі ролики з мережі Інтернет) з їх підтекстом. Пропаганда жорстокості, демонстрації сили, зверхності спонукає підлітків наслідувати таку модель поведінки.

Художня культура саме через багатогранність мистецтва розкриває багатий світ духовної культури людства, розмаїття її жанрів, стилів, смислів. В сьогоденні це питання стає дуже важливим і потребує особливої уваги до розвитку художніх якостей у кожної дитини. Дитячий психолог Олександр Мелік-Пашаєв наголошує: «Дитяча творчість існувала завжди у своїх первинних формах: звукоритмічні і словесні імпровізації, які супроводжувалися мімікою, жестом і танцем, – зародок багатьох мистецтв» [1, с. 93].

Вплив мистецтва на розвиток особистості виявляється у тому, що художні твори у будь-якому своєму вияві можуть опосередковано передавати внутрішні, духовні процеси людини; регулювати осмислення різноманіття її свідомих і несвідомих реакцій. Потреба у мистецькому осмисленні виникає під дією прагнення людини духовно усвідомити внутрішній і зовнішній світ, уявити його можливість пізнання свого внутрішнього «Я». Під впливом художніх образів почуття людини набувають

етично та естетичного смислу. Власне, одна з основних функцій мистецтва полягає в тому, що воно розвиває вміння розрізняти та розуміти красу твору, вчить відчувати його художній зміст у площині своїх можливостей.

Формування високоморальної особистості засобами мистецтва передбачає чіткі вимоги до художньої творчості у закладах освіти. Естетично-моральному вихованню завжди приділялася значна увага, його невід'ємною складовою є курси мистецтвознавства, художньої культури, співів.

Дослідник-педагоги ХХ ст. (Л. Масол, Т. Крижанівська, Г. Шевченко, О. Комаровська, Л. Гайдамака та ін.) наголошують на тому, що мистецька освіта і виховання підлітків повинні базуватися на принципах взаємодії різних видів мистецтва, позаяк тільки в сукупності всіх почуттів у свідомості дитини відтворюється цілісна картина життя. У статті 21 Закону України «Про освіту» звазначається, що «мистецька освіта може здобуватися в рамках формальної, неформальної, інформальної освіти, спрямована на здобуття компетентностей у відповідні сфері під час навчання».

Донедавна у загальноосвітніх навчальних закладах України різні види мистецтв (музика, образотворче мистецтво, хореографія, театр) вивчалися окремо. Але судячи з досвіду, диференційоване вивчення цих курсів не виникає розуміння цілісності мистецтва. Тому комплексному підходу до вивчення мистецтва нині надається провідне значення.

В українській педагогіці склалися певні традиції в художньому вихованні учнів-підлітків. Доказом цього є діяльність багатьох творчих колективів, які проводять значну роботу з художньо-естетичного виховання в загальноосвітніх, позашкільних, дошкільних і вищих навчальних закладах.

Отже, саме взаємозв'язок між різними мистецькими стилями та жанрами сприяє цілісному та гармонійному розвитку школярів. Специфічна художня атмосфера на курсах мистецтвознавства та суміжними з ним, є ключовим фактором, що поєднує фізичний, моральний та естетичний розвиток.

Завданням педагогів шкіл є сприяння формуванню всебічно розвиненої особистості, виховування в ній зацікавленості до культурної спадщини свого

народу, розвиток творчих здібностей вихованців шляхом залучення їх до вивчення світового і вітчизняного мистецтва. Мистецька освіта - це потужне джерело творчого потенціалу країни, оскільки формує світобачення підлітка через призму оцінки взаємодії всіх національних культур, завдяки чому учні більш глибоко розуміють культурні, політичні, глобалізаційні проблеми сьогодення.

3.2. Педагогічні умови формування в учнів підліткового віку моральних цінностей в навчально-виховному комплексі

Педагогічні умови формування базових моральних цінностей у підлітків доволі багатогранні. Українська освітня система переважає вивчення і впровадження в шкільний освітній простір культурних і мистецьких цінностей і свого народу, і інших народів світу. У контексті даної проблематики науковці визначають ставлення підлітків до соціуму, держави, до людей, до природи та мистецтва, а також до самої себе.

Ціннісне ставлення до держави і суспільства забезпечує сприяння розвитку патріотизму та національної свідомості. Ціннісне відношення до суспільства та кожної окремо взятої особистості виявляється у вмінні співчувати та розуміти, почуттях справедливості, милосердя, толерантності та делікатності. Прагнення школярів до гармонійного співіснування з природою теж є частиною морально-естетичного виховання. У процесі морально-естетичного виховання формується ціннісне ставлення підлітків до мистецтва.

Також варто звернути увагу на ціннісне ставлення до праці (своїї та інших людей). Така позиція також є невід'ємною частиною різнобічного виховання особистості в умовах навчально-виховного закладу. Соціальне значення праці, а також потреба в трудовій активності, ініціативність, схильність до підприємництва, розуміння економічних законів і проблем

суспільства та засобів їх розв'язання сприятимуть повноцінному становленню особистості.

Ціннісне ставлення до себе, до свого фізичного і психічного "Я" передбачає сформованість у людини вміння цінувати себе як носія фізичних і моральних сил, що є важливим у виробленні активної життєвої позиції особистості.

Виховання на основі митецьких цінностей - це один з основних шляхів формування особистості підлітка, його духовного світу. Цінності, в процесі їх вивчення, стають виховним фактором, тому, що трансформуються у внутрішні поведінкові мотиви та регулятори.

Вивчаючи специфіку формування цінностей сімейного життя у старшокласників навчально-виховних комплексів, Л. Канішевська віднесла до особливостей підліткового віку наступні ознаки: відчуття дорослості, спрямованість у майбутнє, завищена вимогливість до себе та оточуючих. Цей період характеризується активним формуванням моральних цінностей, ідеалів, інтересом до морально-етичних проблем суспільства, налагодженням взаємовідносин із представниками протилежної статі. Серед мотивів діяльності переважають почуття обов'язку, свободи та нестриманість у виявленні дружби і любові.

Основною характеристикою підліткового віку є переорієнтація спілкування. Комунікація з однолітками набуває важливішого значення, ніж сімейне, домашнє спілкування. Саме в такому форматі підлітки формують необхідні навички соціальної взаємодії, вміння проживати в колективі та, разом з тим, відстоювати власні кордони, співставляти власні інтереси із суспільними.

Визначаючи сутність педагогічних умов, які здатні забезпечити формування морально-естетичних цінностей у старшокласників, Л. Канішевська наголошує, що для досягнення позитивного результату необхідним є дотримання умов, які є ефективними у разі комплексного застосування. У процесі дослідження вона визначає наступні педагогічні умови

формування та вкорінення морально-етичних цінностей у старшокласників-підлітків навчально-виховних комплексів:

- підготовка педагогічного колективу до формування у старшокласників цінностей морально-етичного змісту;
- змістове та методичне забезпечення процесу;
- взаємодія педагогів і старшокласників-підлітків навчально-виховних комплексів на основі правил та норм загальної освіти.

Також варто звернути увагу на питання гуманізації освітнього процесу у навчально-виховних комплексах. Л. Єрьоміна зазначає, що гуманізація виховного простору як чинника розвитку майбутнього громадянина включає в себе:

- урахування вікової та особистісної специфіки старшокласників;
- впровадження в позаурочній виховній діяльності інтерактивних форм, методів, засобів формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як необхідної цінності.

Виховання взаємоповаги у старшокласників є наслідком пропагування емпатії, як способу розуміння і сприйняття іншої людини. Найбільш актуальним є розвиток емпатійності саме у підлітків, оскільки саме в цьому віці індивід розвиває та закріплює здатність до осмисленої емпатійної дії. Досягнутий у цьому віці рівень емпатії переноситься в доросле життя.

Також варто звернути увагу на таку специфічну форму морально-естетичного виховання, як народна педагогіка. Виховання школярів-підлітків засобами народної педагогіки, передбачає розвиток та утвердження шанобливого ставлення до традицій, звичаїв свого народу та інших народів, зокрему, і національних меншин. Це один із важливих чинників виховання моральної особистості, залучення її до загальнолюдських цінностей.

С. Свириденко наголошує на важливості таких якостей, як любов до Батьківщини, патріотизм, осмислене ставлення до природи, збереження й використання всього духовно-морального потенціалу традицій і звичаїв. Вивчення теоретико-практичного досвіду формування базових моральних

цінностей у вихованців навчально-виховних закладів показує, що на практиці неможливо наперед змоделювати виховні ситуації на всі випадки життя. Моральність кожного індивіда, моральні цінності змінюються і трансформуються з часом, постійно розвиваються.

Як свідчать результати досліджень значний потенціал в плані морально-естетичного виховання має також позаурочна виховна робота. Для ефективності її організації необхідно подбати про достатню кількість доступних вправ для формування потрібних навичок і вмінь. До переліку соціально-педагогічних умов ефективної організації позаурочної виховної роботи; для формування базових моральних цінностей у підлітків в умовах навчально-виховного закладу входять:

- створення виховного середовища для формування моральних цінностей в учнів;
- формування культури моральної поведінки;
- формування моральних цінностей шляхом залучення вихованців до позаурочної діяльності;
- тісна взаємодія з педагогічним колективом та вихованцями молодшого віку.

3.3 Динаміка формування духовно-моральних цінностей у підлітків засобами мистецтва за умов навчально-виховного комплексу.

Приділяючи важливу увагу процесу розвитку особистості засобами мистецтва науковці психолого-педагогічного напрямку дотримуються думки, що саме мистецтво є рушійною силою самосвідомого та творчого зростання. Основою впливу мистецтва на особистість є естетичність художньої культури, що спонукає до особистісного сприйняття твору мистецтва. Зважаючи на те, що твори мистецтва вирізняються емоційно-образним характером, процес їх сприйняття залежить від емоційно почуттєвої сфери людини та її досвіду, а не

лише від інтелекту. Стосовно особливостей формування світогляду у школярів підліткового віку, відмінністю є те, що старшому шкільному віці актуалізується питання про місце та роль підлітків у суспільстві. Школярі-підлітки вирізняються нетерплячістю, потребують швидкої реакції на свої запити. На основі власного досвіду вони починають порівнювати інформацію, вчинки та знаходити в них відмінності. Означений віковий період характеризується переоцінкою цінностей, нівелюванням пріоритетів. Одним із найважливіших аспектів у процесі формування світогляду дітей підліткового віку є моральна свідомість. Саме в цьому віці починають вироблятися моральні принципи, які мають відчутний вплив на поведінку підлітків. Крім того, ставлення учнів підліткового віку до світу ґрунтується виключно на особистісних уявленнях.

Варто звернути увагу на те, що світоглядні орієнтири підлітків часто суперечать одне одному. Значна кількість отримуваної інформації, яку сприймає школяр, змушує його по-своєму переглядати усталені норми та правила. Тому підлітки часто можуть змінювати свою позицію.

Вирішальну роль під час формування морально-естетичного світогляду має сприйняття та розуміння підлітками мистецтва у різних його проявах. У зазначеному контексті О. Ростовський пояснює сприйняття мистецтва «як кероване соціальне явище, в якому суб'єктивні та об'єктивні чинники взаємодіють між собою; як зорієнтованість мистецької діяльності учнів» [10; с. 401].

Отже площина формування мистецького світогляду виступає значно ширшим поняттям, ніж почуттєве відображення дійсності, оскільки воно відбувається у формі уявлень, емоцій, мислення. Визначаючи основні складові формування мистецького світогляду учнів підліткового віку варто враховувати що, важливу роль тут відіграє навичка сприйняття, переживання, оцінка естетичної сутності творів мистецтва.

Науковець-педагог О. Вишневський стверджує, що моральні цінності поділяються на: абсолютно вічні, національні, громадянські, сімейні та цінності особистого життя. Абсолютно вічні цінності - загальнолюдські цінності, які

мають універсальне значення і необмежену сферу застосування (добро, правда, любов, гідність, краса, мудрість, справедливість). Національні цінності є значущими для одного народу, але не завжди ними оєрують інші народи. Наприклад, почуття націоналізму гостро близьке переважно поневоленим народам і чуже тим, які ніколи не втрачали незалежності. Громадянські цінності ґрунтуються на визнанні гідності людей і знаходять широко застосовуються в демократичних суспільствах. Це права і свободи людини перед іншими людьми, ідеї соціальної гармонії, повага до закону тощо. Сімейні цінності охоплюють моральні основи життя сім'ї, стосунки поколінь. Цінності особистого життя важливі насамперед самій людині, визначають риси її характеру, поведінку, стиль життя. [13; с. 242].

Відомий естет О. Дробницький у своїй праці «Поняття моралі» досліджує три основні елементи моралі: моральна свідомість, моральна діяльність, моральні відносини.

Мораль не існує ізольовано від моральної свідомості. Жоден людський вчинок, жоден акт комунікації між людьми просто не міг би отримати морального виміру, якби не передбачалося, що людина здатна усвідомлювати їх внутрішню проблематику, співвідносити їх із власними уявленнями про добро і зло, належне і справедливе, з голосом власного сумління. Поза свідомістю, отже, моралі не існує - не тільки в тому розумінні, що без неї було б неможливе саме виконання певних учинків та дій, а й у тому, що нарівні з останніми їх усвідомлення входить до складу самого феномена моралі.

По-друге, мораль як така - це завжди характеристика певних людських учинків, поведінки.

І по-третє, мораль безперечно, виникає й існує лише в контексті людських відносин. Це можуть бути стосунки між людьми, а також відносини з природою, ставлення до культури та її цінностей, мистецтва.

Проблема духовності є однією з головних проблем сучасної педагогіки. Це питання висвітлено у працях таких вчених: С.Соловейчика, І.Зязюна, Г.Сагач, В.Сагоновського. На думку вчених поняття «духовність» – це

категорія етики, яка визначає моральний вимір людської життєдіяльності, це живе джерело добродетелей людини, її моральна спроможність та вища цінність. Але розуміння цієї проблеми подають кожен по-різному.

С. Соловейчик стверджує, що складовою частиною «духовності» є «дух». І зазначає, що дух, це основа всього найкращого, що є в людині. В. Сухомлинський писав: «Надаючи великого значення духовному світові особистості, яка тільки-но формується, ми вкладаємо в поняття «духовний світ», «духовне життя» такий зміст, як розвиток, формування й задоволення її моральних, інтелектуальних і естетичних запитів та інтересів» [12;с. 212].

Також у праці «Думки про шкільне виховання» педагог стверджує: «У сучасної людини треба виховувати інтелектуальну тонкість, чуйність, чутливість до мудрості людської» [12; с. 319]. Духовні цінності охоплюють не тільки естетичний аспект: з ними пов'язані й такі поняття, як сенс життя, милосердя, справедливість, чесність, толерантність, сімейні цінності, любов, доброта.

Духовне, морально-естетичне виховання, має складатися з кількох напрямів, основні з яких: естетичне, етичне, релігійно-моральне і патріотичне.

Визнаний факт, що мистецтво завжди відігравало надзвичайно важливу роль у формуванні особистості. Саме мистецтво має можливість відчувати істинне моральне буття важливих суперечностей і проблем до того, як їх усвідомлюють інші форми суспільної діяльності. За допомогою образотворчих засобів, мистецтво закріплює ці питання і ставить їх на перший план морально-естетичного виховання підлітків в умовах навчально-виховного комплексу.

Моральні проблеми, що хвилюють багатьох митців є різними за характером і змістом. Є проблеми, які зосереджені в певній історичній епосі, а також є питання вічні, які вони постійно відтворюються у кожному новому столітті і з кожним новим поколінням. Це постійний пошук сенсу життя, добра і зла, що таке насправді є любов.

Також варто зазначити, що діяльність підлітків, в тому числі морально-естетичне пізнання, визначається наявністю низки мотивів:

- зовнішнього схвалення (знання необхідні, щоб мене вважали освіченою людиною);
- необхідності (вивчаю тому, що необхідно отримати оцінку);
- процесуальності (подобається вивчати мистецтво);
- саморозвитку (хочу оволодіти знаннями й уміннями).

Вчені доводять, що мотиви можуть домінувати залежно від завдань навчання, його етапів та інших причин. Опрацювання літератури та спостереження практики засвідчують, що успішність мистецького навчання визначає не сам факт наявності тих чи інших мотивів, а їхня особистісна роль для учнів. Вважаємо за доцільне виділити основні фактори, що впливають на позитивну мотивацію до навчання співу. Серед них:

- розуміння теоретичного та практичного значення знань, що засвоюються;
- емоційність викладення мистецького матеріалу;
- вибір завдань, що сприяють організації проблемно-пошукових ситуацій;
- наявність пізнавальної психологічної атмосфери.

Отже, сутність стійких мотивів, що визначають зміст, зорієнтованість, характерні риси мистецької навчальної діяльності, складають мотивацію розвитку здатності учнів до співацької діяльності. Водночас, мистецькі знання набувають мотиваційної ролі за умови розуміння й усвідомлення їх як ціннісно-значущих для учня. Доведено, що мотив як усвідомлена людиною потреба здатен самостійно стати спонуканням до дії. Крім того, мотивами можуть виступати внутрішні умови, які спричиняють активність особистості, спрямовують її поведінку. Оскільки мотиви забезпечують той чи інший спосіб поведінки людини та специфіку її дій, то в мотивах полягає життєва значущість її власної діяльності.

Опрацювання психолого-педагогічної літератури доводить, що мотиви розуміються як стійке прагнення людини до будь-якого виду активності - пізнавальної, соціальної, культурної. Науковці наголошують, що стійка

сукупність мотивів, які відзначаються певною ієрархією та спрямованістю, характеризують мотиваційну сферу особистості. Відтак, мотиваційна сфера постійно змінюється та вирізняється ознаками динамічної системи. Усе різноманіття й багатоаспектність особистісних установок закладено в мотиваційній сфері.

Адже установки особистості зумовлюють цілі, інтереси, музичну діяльність, переконання, перспективні орієнтири. Загалом, передумови для формування мистецького світогляду створюються в ході розвитку особистісно-мотиваційної сфери.

Слід наголосити, що одним із найсуттєвіших завдань духовного розвитку особистості підлітка є поглиблення кола його інтересів. Формування світогляду активізується з виникнення інтересу, зокрема до тих явищ чи подій, які вважаються цінністю для особистості. Інтерес як суспільне явище відзначається протиріччями, які характеризуються складними проявами різних інтересів суспільства. Неоднозначний характер суспільства засвідчує важливість розгляду його у психології та педагогіці, відтак, і вагомість та багатоаспектність світогляду.

Особливості сьогоденного суспільства вимагають удосконалення способу життя, що особливо віддзеркалюється на сферах спілкування, поведінки, на становленні особистості в цілому, а також відбувається вплив світогляду на суспільно-економічний розвиток соціуму.

Оскільки цікавість виступає формою виявлення потреб у пізнанні, що скеровує дії особистості в напрямі осмислення й розуміння завдань діяльності, відбувається ознайомлення з новим матеріалом, а також більш повне та поглиблене відображення дійсності. Рисами цікавого наділяється той, хто цікавить або приваблює увагу інших, цікавий, допитливий. У психолого-педагогічному доробку встановлено, що цікавий матеріал підвищує якість навчання дітей підліткового віку.

Дослідники вважають його засобом збудження зацікавленості процесом чи предметом вивчення. Такий підхід сприяє переходу пізнавального інтересу

зі стадії ситуативного, епізодичного характеру на більш стійку стадію стійкого інтересу. Це впливає на якість пізнання, можливість заглибитись у сутність предмету чи явища. Виклад навчального матеріалу має передбачати використання цікавих, доцільних прикладів повсякденного оточення.

Адже влучно підібраний, цікавий для школярів навчальний матеріал збуджує їх інтерес і зосереджує увагу на словах і діях учителя, що ефективно впливає на залучення до освітнього процесу різних елементів навчання. Матеріал для мистецького навчання розуміється науковцями як педагогічний засіб, що є комплексом завдань, які характеризуються емоційністю, доцільністю використання в конкретній художньо-освітній ситуації, та створює умови для формування мистецького світогляду.

На формування мотивів навчальної мистецької діяльності підлітків впливає специфіка змісту навчання, який складається з інформації, яку вони отримують у позанавчальній та навчальній діяльності від учителя та під час самостійної роботи. Слід наголосити, що інформаційне забезпечення, яке не враховує потреби школяра, не має для нього цінності й не спонукає до продуктивної діяльності. Проте, інформація, що відображає переваги й уподобання підлітків, сприймається ними на емоційному, розумово-раціональному та оцінноперетворювальному рівнях. Така інформація активізує учня до наступної стадії діяльності.

Отже, змістові зміни матеріалу, урізноманітнення його форм і методів подачі впливають на виникнення цікавості. Означені форми класифікуються за ступенем залучення вихованців до позанавчальної та навчальної роботи, як-от: інформативна група, що уможлиблює цікаве подання матеріалу; репродуктивно-імітаційна, що передбачає застосування репродуктивних завдань та імітаційних вправ з елементами виникнення цікавості; творча група, в контексті якої залучаються творчі завдання або її елементи, провідною ідеєю яких є виникнення зацікавленості.

Таким чином становлення стійкого інтересу враховує цікаве викладення навчального мистецького матеріалу, що має бути спрямований на розвиток

навичок з огляду на вікові особливості учнів. У нашому дослідженні суттєвого значення набуває позиція науковців щодо особливостей підбору вокально-хорового матеріалу.

Під час його вибору та методики роботи з ним реалізуються такі педагогічні орієнтири, як:

- активізація розумової діяльності, що впливає на стимулювання уваги учнів;
- нівелювання напруженої атмосфери під час занять;
- активізація зацікавленості учнів підліткового віку мистецтвом; сприяння розвитку творчого мислення, інтуїції, емоційної пам'яті та інших особистісних якостей підлітків.

Утім, не всякий інтерес спрямовує особистість до активної навчальної діяльності. За таких обставин, є необхідним залучення інтересів до загальної системи мотивів, у яких відображаються життєві позиції особистості та її світогляд. Вагомою є думка вчених про те, що активізація в підлітків інтересу до знань сприяє самостійності їх розумової діяльності та процесів пізнання, формує зацікавленість до улюблених творів мистецтва та скеровує вихованців до практичної співацької діяльності.

Світогляд розуміється в контексті здатності особи сприймати й оцінювати явища та процеси дійсності у площині їх естетичної сутності й гуманістичної спрямованості, які є засобом усвідомлення досконалих явищ та предметів, а також регуляційним способом стосовно здійснення естетичної діяльності. Науковцями встановлено, що у формуванні мистецького світогляду вагому роль відіграє пізнавальна цінність. Звідси, процеси пізнання відбуваються за умов застосування розумових сил. Такі труднощі ускладнюють пізнавальну діяльність і зумовлюють доцільність взаємозв'язку між внутрішнім і зовнішнім аспектами навчання.

Отже, діяльність виступає провідною функцією орієнтації суб'єкта в навколишній дійсності та опосередковує психічні процеси. Як наголошує Г. Гуменюк, успішність є головним показником діяльності. Вона відбувається за

умов взаємозалежності яка полягає в тому, що така діяльність спричиняє предметний інтерес, а інтереси, у свою чергу, спонукають до діяльності. Звідси, інтерес до предмета, що вивчається, може зникнути, якщо діяльність не відзначиться успішним результатом.

Отже, змістове навантаження мистецького заняття цікавою інформацією; логічна послідовність елементів під час співацького навчання; доцільність та обгрунтованість нових мистецьких знань сприяють ефективності проведення співацьких занять.

Підсумовано, що мистецький світогляд є не вродженим, а набутим духовним процесом, який може розвиватися тільки під час залучення особистості до культури й мистецтва. Застосування методів систематизації та узагальнення дозволило з'ясувати, що формування світогляду як індивідуально-особистісного утворення відбувається на основі системи знань, інтересів, пріоритетів, переваг і визначається потребою особистості в самоосвіті. Мистецький світогляд розвивається в процесі позитивного ставлення підлітків до високохудожніх зразків музичного мистецтва на основі порівняння й вибору бажаних музичних творів. Для з'ясування сутності основоположного поняття дослідження «формування мистецького світогляду учнів підліткового віку» розглянуто терміни «світогляд», «мистецький світогляд», «формування мистецького світогляду в процесі співацького навчання». Так, світогляд розуміється як складне утворення, що визначає розвиток особистості, прояв її творчих можливостей і здібностей, досвіду, ціннісних орієнтирів.

Науковці в галузі мистецької педагогіки вважають, що мистецький світогляд є показником культури особистості, мірою творчої активності, і розуміють під ним систему мистецьких знань, інтересів, що формуються на основі мистецького досвіду. Аргументовано, що на формування досліджуваного феномену впливають усі види мистецької діяльності.

Таким чином, духовні та моральні цінності надають потужний вплив на життя кожної особистості, а особливо підлітків. Український філософ Григорій Сковорода зазначав, що людина народжується двічі: фізично та духовно.

Духовне народження філософ розумів, як істинне, оскільки людина осягає «божественне в собі», а зародки її духовності є в серці від народження, але вони не одразу усвідомлюються, бо їй протистоять могутні сили темної тілесності. Духовну людину, на думку Г. Сковороди та інших українських мислителів, творить шлях добра: через пізнання, усвідомлення й розуміння своєї істинної духовної природи, свого призначення в світі.

Отже, мистецтво має особливий вплив на формування духовно-моральних цінностей, адже постійне спілкування з ним сприяє розширенню кола інтересів підлітків, допомагає глибше усвідомити і проаналізувати свої власні вчинки та емоційний стан.

Висновок до розділу 3

Теоретико-методологічні основи морального-естетичного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів описані та обгрунтовані у Законах України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про позашкільну освіту», «Про охорону дитинства», в національній програмі «Діти України», «Концепції Нової української школи», «Концепції виховання дітей та молоді в національній системі освіти», «Концепції позашкільної освіти та виховання», Національній доктрині розвитку освіти «України в ХХІ столітті», Державній національній програмі «Освіта України ХХІ століття».

У процесі дослідження вона визначає наступні педагогічні умови формування та вкорінення морально-етичних цінностей у старшокласників-підлітків навчально-виховних комплексів:

- підготовка педагогічного колективу до формування у старшокласників цінностей морально-етичного змісту;
- змістове та методичне забезпечення процесу;
- взаємодія педагогів і старшокласників-підлітків навчально-виховних комплексів на основі правил та норм загальної освіти.

Також варто звернути увагу на питання гуманізації освітнього процесу у навчально-виховних комплексах. Л. Єрьоміна зазначає, що гуманізація виховного простору як чинника розвитку майбутнього громадянина включає в себе:

- урахування вікової та особистісної специфіки старшокласників;
- впровадження в позаурочній виховній діяльності інтерактивних форм, методів, засобів формування у старшокласників почуття взаємодопомоги як необхідної цінності.

ВИСНОВКИ

Виховання моральних якостей підлітків – одне з головних завдань освітніх установ та установ додаткової освіти в в тому числі. Старший підлітковий вік – це вік, коли відбувається інтенсивний розвиток та виховання особистості, її становлення, професійний вибір та підготовка майбутніх фахівців. Це найважливіший період для розвитку інтелекту та формування системи моральних якостей. Формування людини як особистості вимагає від суспільства постійного та свідомо організованого вдосконалення системи суспільного виховання, подолання застійних, традиційних, стихійно сформованих форм та явищ у педагогіці, особливо це стосується підліткового віку, як динамічно змінюється за своїми ознаками з часом. Така практика перетворення сформованих форм виховання немислима без опори на науково-теоретичне психологічне знання закономірностей розвитку дитини у процесі онтогенезу, індивідуального розвитку.

Сучасні підлітки здебільшого мають практичне, утилітарне поняття про моральні норми, що не зовсім збігається із соціальною практикою. Необхідна моральна та етична освіта, як на шкільному рівні, і лише на рівні додаткової освіти. Важливими та визнаними підлітками аспектами є сім'я як цінність, матеріальна забезпеченість та умова самореалізації. При цьому часто залишаються осторонь такі складові людської особистості як прагнення пізнання, до праці, освіти. Цю тенденцію можна вважати з однієї сторони позитивною, проте існує небезпека примітивізації духовних та моральних якостей. Це безпосередньо пов'язано зі зниженням авторитету надособистісних цінностей, тому найбільш актуальним у даний момент є формування підліткового інтересу до пізнання, творчої праці та осмисленого у суспільному порядку існування.

Під час написання кваліфікаційної роботи, нами було виконано такі завдання:

1. На основі аналізу літератури уточнили сутність поняття «моральне виховання».

2. Виявили психолого-педагогічні особливості морального виховання особистості підліткового віку.

3. Виявили потенціал художньої діяльності у моральному вихованні школярів.

4. Провели діагностику морального виховання школярів на констатуючому етапі дослідно-пошукової роботи.

Результати діагностики показали, що на високому рівні виховання моральних якостей 3 дитини, середньому рівні 14 дітей, низькому рівні 13 дітей. У відсотковому співвідношенні: високий рівень – 10%; середній рівень - 47%; низький рівень – 43%.

Науковці в галузі мистецької педагогіки вважають, що мистецький світогляд є показником культури особистості, мірою творчої активності, і розуміють під ним систему мистецьких знань, інтересів, що формуються на основі мистецького досвіду. Аргументовано, що на формування досліджуваного феномену впливають усі види мистецької діяльності.

Таким чином, духовні та моральні цінності надають потужний вплив на життя кожної особистості, а особливо підлітків. Український філософ Григорій Сковорода зазначав, що людина народжується двічі: фізично та духовно. Духовне народження філософ розумів, як істинне, оскільки людина осягає «божественне в собі», а зародки її духовності є в серці від народження, але вони не одразу усвідомлюються, бо їй протистоять могутні сили темної тілесності. Духовну людину, на думку Г. Сковороди та інших українських мислителів, творить шлях добра: через пізнання, усвідомлення й розуміння своєї істинної духовної природи, свого призначення в світі.

Отже, мистецтво має особливий вплив на формування духовно-моральних цінностей, адже постійне спілкування з ним сприяє розширенню кола інтересів підлітків, допомагає глибше усвідомити і проаналізувати свої власні вчинки та емоційний стан.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Артемова Л. В. Моральні норми засвоюють з дитинства. Київ : Знання, 1968. 47 с.
2. Антонюк Р. І. Моральна освіта – основний компонент виховного процесу. *Науковий вісник Миколаївського державного університету : зб. наук. пр.* Сер. Пед. науки. Миколаїв : МДПУ, 2001. Вип. 4. С. 245-251.
3. Алексєєнко Т. Ціннісні орієнтації сімейного виховання. Рідна школа. 1997. № 10. С. 69-72.
4. Бекешкіна І. Е. Формування моральних переконань і почуттів молоді. Київ : Т-во «Знання» УРСР, 1988. 47 с.
5. Боришевський М.Й. Духовні цінності як детермінанти самоактивності особистості у вихованні й самовихованні. Психологія самоактивності учнів у виховному процесі: навчально-методичний посібник Київ: ЗМН, 1998
6. Булах І.С. Психологічні основи особистісного зростання підлітків, дисертація доктора психологічних наук: 19.00.07. НПУ ім. М.П. Драгоманова. Київ, 2004. 582 с.
7. Білоусова Є.А. Організація морального виховання в установи додаткової освіти. Виховання школярів. 2007. № 11. С. 44-49.
8. Беляєв В.І. Соціальна педагогіка: перспективи розвитку. Педагогіка, 2013. №1. 31-38.
9. Богданова О.С. Про моральне виховання підлітків. В допомогу класним керівникам IV-VIII кл. Миколаїв: Просвітництво, 1979. 111 с.
10. Божович Л.І. Особистість та її формування у дитячому віці. 2008. 464 с.
11. Болотова М.І., Біушкін Г.І. Педагогічні умови виховання моральної відповідальності у підлітків у додатковій освіті дітей (у світлі ідей В.А. Сухомлинського). Вісник ОДУ №2, 2007. С. 12-18.
12. Богущ А. Дефініції «духовність» і «моральність» в аспекті національного виховання в Україні. Морально-духовний розвиток особистості в сучасних умовах : збірник наукових праць. Київ, 2000. Кн.1. С.18–23.

13. Власова Т. І. Духовно-моральний розвиток сучасних школярів як процес опанування сенсу життя. Педагогіка, 2014. № 9. З. 108-113.
14. Вишневський О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки: навчальний посібник. 3-тє вид., доопрац. і доп. Київ : Знання, 2008. 566 с.
15. Виховання естетичної культури школярів: навчальний посібник. Київ: ІЗМН, 1998. 156 с.
16. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
17. Гончаренко С. Педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 375 с.
18. Деякі аспекти морального виховання : Практичний матеріал для класних керівників, вихователів і вчителів. Київ : ІСДО, 1995. 40 с
19. Єрмоленко Г.В. Основи соціального виховання підлітка в діяльності тимчасових дитячих об'єднань: Дисертація канд. пед. наук. Миколаїв, 1999. 137 с.
20. Загвязинський В. І. Методологія та методи психологопедагогічного дослідження: навчальний посібник. 4-е вид., Стереотип. Миколаїв: Академія, 2008. 208 с.
21. Комаровська О. А. Художній образ як вектор створення художньо-освітнього простору мистецького навчального закладу. *Педагогічна освіта: теорія і практика* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський , 2011. 215 с.
22. Мар'єнко, І.С. Моральне становлення особистості. Миколаїв, 1985 р., с.8-14
23. Наказ МОН України № 1266 від 31.12.2009. URL: <http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-02-19/5116/nmo-86.pdf>
24. Палюх М.С. Цінності у процесі виховання. Питання гуманітарних наук, 2013. №3 (66). З. 149-151.
25. Петрова Є.В. Аксиологічний аспект управління процесом морального самовиховання старшокласників. Виховання школярів, 2010. № 3. С. 35-41.

26. Психологія особистості працях вітчизняних психологів. К.: Знання, 2000. 480 с.
27. Позашкілля. Комплекс програм мистецького спрямування. Київ: ТОВ Видавництво «Шкільний світ», 2013. 63 с.
28. Розвиток художньо-творчої особистості засобами різних видів мистецтва: збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції / упор. Шалапа С. В. Київ 16-17 квітня 2021: НАКККіМ. 216 с.
29. Романова Є. Г. Правові та соціально-педагогічні аспекти духовно-морального виховання та освіти школярів. Виховання школярів, 2010. № 6. С. 21-28.
30. Савотіна Н.А. Стратегія розвитку технологій виховання. Педагогіка, 2013. №5. З. 12-23.
31. Самойлова Ю.В. Виховання духовності старшого школяра в діяльності закладів додаткової освіти: Автореферат дис. канд. пед. наук. Оренбург, 2000. 20 с.
32. Селевко Г.К. Сучасні освітні технології. Миколаїв: Нар. Освіта, 1998. с. 256.
33. Сухомлинський В.А. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. 2-ге вид. Київ: Радянська школа, 1987. 543 с.
34. Черенкова І.В. Діагностика рівня вихованості. Педагогічна діагностика, 2005. №5. З. 126-129.
35. Чуднівський В.І. Моральна стійкість особистості. Миколаїв: ЮНІТІ, 2015. 278 с.
36. Шемшуріна А.І. Аксиологічні засади виховання. Миколаїв: Ліка, 2012. 138 с.
37. Ціннісно-нормативні орієнтації сучасного старшокласника. Праці з соціології освіти Миколаїв: Центр соціології освіти. 1993. Т.1, Вип.ІІ. 95 с

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест «Рівень сформованості моральних якостей старших школярів». Самостійна оцінка. Школярам пропонується заповнити бланк анкети: Оцініть, будь ласка, якою мірою у Вас сформована моральна культура. Обведіть кружком номер відповіді, найближчої до вашої особистої точки зору:

№	Культура почуттів	1,2,3
1.	Суспільна активність	
2.	Працьовитість	
3.	Ввічливість	
4.	Послух	
5.	Співчуття та милосердя	
6.	Вміння захищати свою точку зору	
7.	Повага до старших	
8.	Повага до однолітків	
9.	Почуття власної гідності	
10.	Відповідальність за почуття обов'язку	

Обробка отриманих даних: При оцінці скористайтеся наступною шкалою:

4 – високий рівень;

3 – середній рівень;

2 – низький рівень;

1 – практично не сформовано.

Необхідно підрахувати середній показник оцінок рівня моральної культури учнів по кожній сфері, а також загальний середній показник по всій сукупності запропонованих сімнадцяти якостей, отримані показники потім треба співвіднести з використаною при анкетування шкалою.

Тест «Ставлення до моральних норм поведінки».

Інструкція: Визначте своє ставлення до моральних норм поведінки (відповідальності, колективної спрямованості, самокритичності, принциповості, чуйності, справедливості).

Нижче наведено опис різних життєвих ситуацій. Як би ви вчинили, опинившись у кожній із них? Із запропонованих відповідей виберіть той, який збігається з вашою точкою зору (обведіть букву, під якою він знаходиться, ручкою або олівцем).

1. Під час канікул, коли ви зібралися їхати відпочити, класний керівник несподівано попросив допомогти упорядкувати навчальний кабінет. Як ви вчините?

- а. Скажете, що згодні допомогти і відкладіть свій від'їзд.
- б. Зберете хлопців та разом з ними зробите всю роботу за один день.
- в. Пообіцяєте виконати роботу після повернення.
- г. Порадьте залучити на допомогу того, хто залишається у місті.

2. Вам дали доручення, яке вам не до вподоби, але його виконання терміново необхідно колективу. Як ви вчините?

- а. Добросовісно виконайте доручення.
- б. Залучите до виконання доручення товаришів.
- в. Попросіть дати вам інше, цікавіше для вас доручення.
- г. Знайдете привід відмовити.

3. Ви випадково почули, як група однокласників висловлювала справедливі, але неприємні зауваження на вашу адресу. Як ви вчините?

- а. Постараетесь пояснити хлопцям свою поведінку.
- б. Переведете розмову жартома, але постараетесь якнайшвидше виправити ті недоліки, про які йшлося.
- в. Вдасте, що нічого не чули.
- г. Скажіть хлопцям, що вони самі не кращі за вас, особливо тому, що говорять про вас у вашу відсутність.

4. У трудовому таборі під час прополювання овочів у вас на руках утворилися хворобливі мозолі. Як ви вчините?

- а. Будете, перемагаючи біль, виконуватиме норму, як усі.
- б. Зверніться до друзів із проханням допомогти виконати норму.
- в. Попросіть звільнити вас від цієї роботи та перевести на іншу.
- г. Залишіть роботу незакінченою та підете відпочивати.

5. Ви стали свідком того, як одна людина незаслужено образила іншого. Як ви вчините?

- а. Вимагаєте від кривдника вибачень на адресу потерпілого.
- б. Розберетеся в причинах конфлікту і досягнете його усунення.
- в. Виразіть співчуття тому, кого образили.
- г. Вдасте, що вас це не стосується.

6. Випадково, не бажаючи того, ви завдали невеликої шкоди або заподіяли зло іншому людині. Як ви вчините?

- а. Зробіте все можливе для усунення зла, шкоди.
- б. Вибачтеся, поясніть постраждалому, що цього не хотіли.
- в. Постараєтеся, щоб ніхто не помітив завданих вами збитків, вдасте, що ви не винні.
- г. Звалите провину того, хто постраждав: нехай не лізе, сам винен.

Якщо у ваших відповідях варіанти переважають «а», це свідчить про активне, стійке, позитивне ставлення до відповідних моральним нормам;

якщо «б» – це ставлення активне, але недостатньо стійке (можливі компроміси);

якщо «в» – ставлення пасивне і недостатньо стійке;

«г» – ставлення негативне, нестійке.